

Mannen met macht

HANS COOLS

Mannen met macht

*Edellieden en de Moderne Staat
in de Bourgondisch-Habsburgse landen*

(1475 - 1530)

WalburgPers

Eerste druk: 2001
Tweede druk: 2015

© 2001 Hans Cools, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Omslagontwerp: Rob Buschman, BNO
Vormgeving binnenwerk: Annette van Casteren, BNO

ISBN 978.94.6249.042.0
NUR 680

Dit boek is de bewerkte handelseditie van het proefschrift met de gelijknamige titel, verdedigd op 13 september 2000 in de Aula van de Universiteit van Amsterdam.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
Inleiding	11
HOOFDSTUK I	
Enkele historiografische beschouwingen	21
A VISIES OP HET ONTSTAAN VAN DE MODERNE STAAT IN EUROPA	21
B DE VORMING VAN DE MODERNE STAAT IN DE NEDERLANDEN	23
C HET KIEMEN VAN EEN 'NIEUWE ARISTOCRATIE' IN DE NEDERLANDEN	25
D ARISTOCRATIE EN DE MODERNE STAAT IN DE NEDERLANDEN: EEN BRAAKLIGGEND VELD	27
HOOFDSTUK II	
Aristocratische instellingen in de Bourgondisch-Habsburgse landen, ca. 1475-1530	29
A HET HOF	30
B DE HOFRAAD	36
C DE ORDE VAN HET GULDEN VLIES	40
D STADHOUDERS	43
E AANVOERDERS VAN ORDONNANTIEBENDEN	45
HOOFDSTUK III	
Aristocratie in de Bourgondisch-Habsburgse landen: een uitgelezen maar open gezelschap	47
A EEN VORSTELIJKE GEBOORTE	47
B SOCIALE ACHTERGROND VAN ARISTOCRATEN IN DE BOURGONDISCH-HABSBURGSE NEDERLANDEN	49
HOOFDSTUK IV	
Bourgondisch-Habsburgse aristocraten en de gewesten	63
A VAN GEWEST TOT GEWEST	63
B EEN POGING TOT PLAATSBEPALING	66
C ADELSGEWESTEN	81

HOOFDSTUK V

Criteria voor de invloed van Bourgondisch-Habsburgse aristocraten: loopbanen en families	85
A CULTUUR EN VORMING	85
B LOOPBANEN	88
C FAMILIES	92
D HUWELIJKEN	97

HOOFDSTUK VI

Keuzes van Bourgondisch-Habsburgse aristocraten omstreeks 1477	99
A DE PERIPETIEËN VAN DE FAMILIE CROÏ	99
B KEUZES VAN NEDERLANDSE ARISTOCRATEN OMSTREEKS 1477	102
C KEUZES VAN BOURGONDISCHE ARISTOCRATEN	112

HOOFDSTUK VII

Het falen van de Vlaamse regentschapsraden	119
---	-----

HOOFDSTUK VIII

Een vorstelijke kerk, 1477-1559	131
A BISSCHOPPEN VAN DE BOURGONDISCH-HABSBURGSE LANDEN IN KERNGETALLEN	133
B DE JACHT VAN JACOB VAN CROÏ EN ZIJN FAMILIELEDEN OP EEN BISDOM	134

Besluit	141
----------------	-----

Biografische notities	149
------------------------------	-----

Bisschoppen in de Bourgondisch-Habsburgse landen, 1477-1559	309
--	-----

Gebruikte Afkortingen	319
------------------------------	-----

Noten	323
--------------	-----

Bibliografie	371
---------------------	-----

Register	407
-----------------	-----

Verantwoording van de afbeeldingen	415
---	-----

Opgedragen aan de nagedachtenis van mijn vader, Carl Cools (1942-1983)

Woord vooraf

Een proefschrift vormt de neerslag van jaren studie -en schrijfwerk. In die periode heb ik veel geleerd. Waar de geschreven wijsheid vandaan komt, kan de lezer in de bibliografie terugvinden. Maar belangrijker dan manuscripten en boeken zijn mensen. Zij droegen hun enthousiasme op me over, ze hebben me aangespoord en zondig ook vermaand. Zonder hun hulp had ik dit boek niet geschreven.

Raymond Van Uytven en Walter Prevenier hebben me vertrouwd gemaakt met het historisch ambacht. Zoals uit het thema en de gekozen onderzoeksmethode voor dit proefschrift blijkt, ben ik hen nog steeds schatplichtig. Paul Janssens liet me de lange lijn in de adelsgeschiedenis zien. Aan het Europees Universitair Instituut in Florence werd ik begeleid door Franco Angiolini en Gérard Delille. Zij brachten me in contact met internationale literatuur. Onder hun impuls kregen de contouren van deze studie gestalte.

Als geen ander daagt Henk van Nierop promovendi uit het beste van zichzelf te tonen. Sinds onze eerste gesprek, in november 1992, heeft hij als inspirator en aanjager van dit boek gefungeerd. Aan zijn tussenkomst dank ik ook de promotiebeurs die de toenmalige Faculteit der Letteren van de UvA mij in het voorjaar van 1996 aanbood. Zijn streven om Amsterdamse leesbaarheid te paren aan Gents positivisme, heb ik ervaren als een verrijking. Op dezelfde dag dat ik Henk van Nierop voor het eerst ontmoette, had ik tevens een gesprek met Wim Blockmans. Tijdens daaropvolgende jaren bleef ook hij steeds betrokken bij het onderzoek, eerst vanuit de achtergrond, later van zeer nabij.

Eco Haitsma Mulier, Piet Leupen, Leo Noordegraaf, Werner Paravicini, en Hilde De Ridder-Symoens traden op als leden van de promotiecommissie. Hun trefzekere opmerkingen en raadgevingen heb ik ter harte genomen. Ook Jean-Marie-Cauchies, Antheun Janse, Juliaan Woltjer en Paul de Win lazen het hele manuscript en voorzagen het van commentaar. Ik ben hen daar zeer erkentelijk voor.

Samen met Thimo de Nijs beleefde ik tal van Florentijnse avonturen. Hem in Leiden terug te vinden als collega, is voor mij een bron van groot plezier. Louis Sicking leerde ik kennen in het Brusselse archief. Tijdens de daaropvolgende jaren raakten we nooit uitgepraat over onze projecten. Ook vanuit Brussel blijft Louis een aanjager van ideeën. Met Mario Damen deel ik een voorliefde voor de prosopografie. We schreven, lange tijd zonder het van elkaar te weten, later steeds

vaker met elkaar overlegend, heel verwante maar toch verschillende boeken.

Herman Beliën en Monique van Hoogstraten verzonnen na ieder tijdelijk baantje weer een nieuwe klus voor me, zodat ik het hoofd weer even boven water kon houden. Bovendien bracht Herman me bij hoe je een geslaagd college geeft.

Verder speelden twee informele netwerken een belangrijke rol in mijn leven tijdens de afgelopen jaren. Bij mijn aankomst in Amsterdam kende ik er haast niemand. De leden van de AIO-club namen me meteen in hun midden op. Mede dankzij hen voelde ik me al snel thuis in die stad. In Antwerpen miste ik intussen menige bijeenkomst van de 'Vrienden van den Twee' in Café de Herk. Toch bleef ik er altijd welkom voor Bollekes en leek het alsof ik nooit was weggeweest.

Marie-Charlotte vroeg zelden naar de stand van het proefschrift. Mijn standaardantwoord luidde immers twee jaar lang: "Het is bijna af, echt waar." Hiermee nam zij vrede. Om dit teken van liefde en om al die andere dingen ben ik haar grote dank verschuldigd.

Mijn laatste woorden van dank gaan naar mijn zus, Martine, en mijn moeder, Yvette. Nadat mijn vader ons was ontvallen, groeide ik op tussen deze vrouwen. Ik heb hen altijd bewonderd om hun doorzettingsvermogen, ik wist me gedragen door hun solidariteit. Mijn moeder bood Martine en mij niet alleen de kans om te studeren, ze liet ons ook de ruimte om ons te ontplooiën.

Inleiding

In het laatste kwart van de vijftiende eeuw schilderde een thans onbekende meester een dubbelportret van Jan* en Hendrik* van Glymes-Bergen.¹ De broers houden een getijdenboek voor zich op de bank. Geflankeerd door hun respectievelijke patroonheiligen, bidden ze, geknield en met gevouwen handen tot God. Zo te zien, hoeven ze Hem alvast niet te smeken om materiële bijstand. De mannen zijn weelderig uitgedost. Misschien bidden ze bij nader inzien ook niet echt? - Hun ogen zijn niet neergeslagen, zelfbewust blikken ze vooruit. Ieder detail beklemtoont de voornaamheid van de geportreerden. Heer Jan is gestoken in een wapenrok. De versierselen van het Gulden Vlies verfraaien zijn wapenschild. Mijter en kromstaf wijzen op Hendriks bisschoppelijke waardigheid. Elke toeschouwer ziet in een oogopslag dat twee heren van stand zich hier lieten vereeuwigen.

Jan en Hendrik van Glymes-Bergen gelden inderdaad als de machtigste edellieden van hun generatie.² De niet aflatende steun die de broers Maximiliaan van Oostenrijk, eerst tegen de Fransen en later tegen diens tegenstanders in de Nederlanden, hadden verleend, lag aan de basis van dit succes. In ruil beloofde Maximiliaan hen met lucratieve en invloedrijke posities. Zo liet de aartshertog Jan in 1481 verkiezen tot Vliesridder. Later volgden benoeringen als stadhouder van Namen (1485), eerste kamerheer van Filips de Schone (eveneens in 1485) en lid van de Financiële Raad (1487). Zeker deze laatste twee functies garandeerden Jan een stevige greep op het gevoerde beleid. Als eerste kamerheer bewaarde Jan bijvoorbeeld Filips' geheime of kleine zegel. Tal van beslissingen werden dus slechts uitgevoerd, mits Jan er zijn medewerking aan verleende.³

De loopbaan van Hendrik verliep parallel aan die van zijn broer. In 1480 slaagde hij erin, met de hulp van Margareta van York en Maximiliaan van Oostenrijk, de bisschoppelijke zetel van Kamerijk te verwerven. Wellicht vanaf 1487 zat Hendrik de Grote Raad voor en vanaf 1493 cumuleerde hij deze functie met het kanselierschap van het Gulden Vlies.

In het kielzog van Jan en Hendrik vergaarden ook hun twee jongere broers Antoon* en Cornelis* aantrekkelijke functies. Cornelis, de jongste van de vier, was de martiaalste. In 1480 had hij zijn toekomstige echtgenote geschaakt. Na tussenkomst van Jan en Hendrik, verleende Maximiliaan hem drie jaar later gratie. Vervolgens dook Cornelis overal op waar de ambities van zijn broers slechts onder druk van een bescheiden troepenmacht konden worden verwezenlijkt. Toen

Jan III en Hendrik van Glymes-Bergen geflankeerd door hun respectievelijke patroonheiligen. Het paneel maakte als linkerhelft deel uit van een tweeluik. Het rechterluik is verloren gegaan. De portretten zijn geschilderd door een anonieme meester. Het schilderij bevindt zich tegenwoordig in het Museum Markiezenhof te Bergen op Zoom.

in 1483 de monniken van de benedictijnenabdij te Sint-Truiden een nieuwe abt moesten kiezen, lieten Cornelis en zijn soldaten hen geen andere keuze dan Antoon. Deze had tot dan toe aan het hoofd gestaan van de Bourgondische cisterciënzerabdij Mont-Sainte-Marie. Tien jaar later deed Cornelis dit staaltje nog eens over in Sint-Omaars. Ditmaal waren het de monniken van de Sint-Bertijnsabdij die zich moesten schikken naar de plannen die de broers Glymes voor hen in petto hadden.

Ook de Habsburgse vorsten wisten Cornelis' militaire kwaliteiten naar waarde te schatten. In 1490-'91 leidde Cornelis als Maximiliaans admiraal de oorlog ter zee tegen Filips van Kleef* en diens medestanders. Later benoemde Filips de Schone hem tot aanvoerder van het landleger. Cornelis' uitverkiezing tot Vliesridder, in 1501, gold als beloning voor diens niet aflatende steun aan de vorstelijke en familiale politiek.

De vier broers Glymes-Bergen konden het goed met elkaar vinden. Steeds onderhielden ze onderling nauw contact. Het particulier belang van één van hen gold altijd als het gemeenschappelijk belang van allen. Hun optreden bracht hun grote successen. Tijdens het laatste decennium van de vijftiende eeuw beheersten ze goedgevoel de wereldlijke en kerkelijke machtsstructuren in de Lage Landen. Net in deze periode profiteerde Bergen op Zoom bovendien, samen met de overige steden in de Scheldedelta, van de spectaculaire economische groei die Antwerpen toen doormaakte.⁴ De broers Glymes-Bergen, haalden hier, samen met hun vrienden en verwanten, de heren van Veere die ook admiralen van de Nederlanden waren, groot voordeel uit.⁵

De welvaart van Bergen op Zoom en zijn heren stoelde in belangrijke mate op de komst van Engelse handelaars naar de plaatselijke jaarmarkten. Die heren bepleitten bij Filips de Schone dan ook immer een vriendelijke houding jegens Engeland. Hun tegenstrevers gaven de voorrang aan een goede relatie met de Fransen. Handelsbelemmeringen met Engeland namen deze lieden op de koop toe. Bovendien riep de alomtegenwoordigheid van de broers Glymes-Bergen en hun cliënten weerszin op. Vooral Frans van Busleyden*, aartsbisschop van Besançon en voorzitter van de ambulante hofraad, en Willem van Croÿ-Chièvres*, de officieuze aanvoerder van het rivaliserende huis Croÿ,⁶ aasden op hun val. Tijdens de zomer van 1502 slaagden de francofielen in hun opzet. De broers Bergen werden uit al hun functies ontheven. Filips de Schone dreef de vernedering ten top door hun tegenstanders de meest lucratieve ambten toe te spelen.⁷

Hendrik kwam de klap niet te boven. Hij stierf nauwelijks enkele maanden later. Als om te bewijzen dat zij niet uitgeteld waren, organiseerden Hendriks broers een indrukwekkende begrafenisplechtigheid, waar tal van cliënten van het huis Glymes-Bergen acte de présence gaven.⁸ Vervolgens voerden de broers en Filips de Schone een onverkwikkelijk schouwspel op omtrent Hendriks nalatenschap. De broers eisten betaling van 33.688 £. Het betrof hier de vergoeding voor onkosten die Hendrik in dienst van de vorst zou hebben gemaakt. Filips vorderde dan weer op hoge toon de teruggave van een aantal ringen, die Hendrik ten onrechte in zijn koffers zou hebben bewaard.⁹

Uiteindelijk kregen de broers Bergen genoegdoening. Nog tot in 1510 zou de schatkist hun delen van het verschuldigde bedrag uitkeren. Ook het politieke tij keerde al snel weer in hun voordeel. Jan van Glymes-Bergen vernam, als één van de eersten in de Nederlanden, in september 1506, het nieuws van Filips de Schones overlijden in het verre Castilië.¹⁰ Meteen trad hij opnieuw op de voorgrond. In de regentschapsraad die voortaan in samenspraak met Margareta van Oostenrijk de Nederlanden moest besturen, gaf Jan als vanouds leiding aan de

pro-Engelse factie. Zijn voornaamste opponent was weerom Willem van Croÿ-Chièvres.¹¹ In de loop van de daaropvolgende jaren kreeg Jan alle functies die hij in 1502 verloren had, één voor één weer terug. In maart 1509 werd Jan zelfs opnieuw eerste kamerheer, ditmaal van Maximiliaan. Ook Antoon was nog niet uitgeteld. Hij werd in 1512 hoofd van de *grande chapelle* in de hofhouding van Karel van Luxemburg. In deze functie was hij verantwoordelijk voor liturgie en muziek aan het hof.

Toch herkreeg de familie Glymes-Bergen niet de dominantie die in het laatste decennium van de vijftiende eeuw zo kenmerkend voor haar was geweest. Zonder bisschop in haar rangen,¹² beschikte ze over aanzienlijk minder mogelijkheden tot patronage. Bovendien waren het voorzitterschap van de Grote Raad en de kanselarij van het Gulden Vlies in andere handen overgegaan.

Wel zouden ook Jans zoon, Antoon, en zijn kleinzoon, Jan IV¹³ als vliesridders, stadhouders en leden van de Raad van State een belangrijk aandeel behouden in het bestuur van de Lage Landen. Samen met andere vooraanstaande edellieden die belangrijke bezittingen hadden in het noordwesten van het hertogdom Brabant, zoals Willem van Oranje en Antoon van Lalaing, graaf van Hoogstraten, zou deze Jan IV toetreden tot de adellijke Liga tegen Granvelle.¹⁴ In het voorjaar van 1566 zonden de leden van de Liga Jan en Floris van Montmorency, baron van Montigny, als gezanten naar Filips II.¹⁵ Hun missie kende geen gelukkig verloop. Jan en Floris werden gewantwoord door de koning en zijn omgeving. Zij konden niet gaan en staan waar ze wilden. Uiteindelijk werd Floris in september 1567 aangehouden en opgesloten in de burcht van Simancas. Drie jaar later liet de koning hem wurgen. Jan bleef een dergelijk lot bespaard. Hij was een maand voor Floris' arrestatie overleden. Jan had geen kinderen. Hij was de laatste telg uit een geslacht waarvan de leden gedurende meer dan een eeuw, als vertrouwelingen van de vorsten, het beleid in de Lage Landen mede gestalte hadden gegeven.

De lotgevallen van de familie Glymes-Bergen zijn exemplarisch. Tijdens het laatste kwart van de vijftiende eeuw en de eerste helft van de zestiende eeuw monopoliseerden edellieden uit een beperkt aantal, onderling verzwagerde families hoge bestuursfuncties in de Lage Landen. Die functies dankten ze aan de vorsten. De verhouding tussen vorsten en dergelijke edellieden was echter niet steeds rimpelloos. Net zoals de broers Glymes-Bergen verloren sommigen onder hen tijdelijk of blijvend het vertrouwen van de vorst. Dat de Bourgondische hertogen en hun Habsburgse opvolgers het ontstaan en de bloei van zulk een aristocratische groep hebben gestimuleerd, betwist geen historicus meer.¹⁶ Maar de details en het vervolg van het verhaal bleven goeddeels in nevelen gehuld. Wel laat onderzoek vermoeden dat deze aristocratie eerder gestalte kreeg in Waals-Vlaanderen en Brabant en slechts later, in ieder geval na 1477, in Holland.¹⁷

Ook de sociale origine van deze groep was divers. Telgen uit zij- of bastaardtakken van de vorstelijke familie maakten er deel van uit, naast afstammelingen van geslachten die van oudsher tot de hoge adel werden gerekend. Maar ook sociale stijgers zoals edellieden wiens familie kort tevoren nog tot de lokale adel of het stadspatriciaat behoorde, werden er in opgenomen. Al deze verschillende

achtergronden stonden groepsvorming niet in de weg. Leden van ambitieuze families hadden zich, na twee of drie generaties in vorstelijke dienst, genesteld in de schoot van de aristocratie die in de tweede helft van de vijftiende en de vroege zestiende eeuw was ontstaan.¹⁸ De Rijselaar Thomas Mallet bijvoorbeeld verwierf dankzij een mooie loopbaan in de rekenkamer de riddertitel en een aanzienlijk leenbezit. Hijzelf trouwde met een lid van de familie Lannoy, zijn kleinzoon Jan zou in de vroege zestiende eeuw een achterkleindochter van hertog Filips de Goede huwen.¹⁹

Omgekeerd waren gevestigde edellieden niet blind voor de mogelijkheden die juridische scholing bood.²⁰ De broers Hendrik* en Antoon* van Glymes-Bergen hadden zich in Leuven op een geestelijke loopbaan voorbereid. Hendrik zou later zelfs zijn academische studie bekronen met een promotie in het Romeins en het kerkelijk recht aan de universiteit van Orléans. Antoon van Lalaing*, de heer van het naburige Hoogstraten, zond zijn gelijknamige bastaardzoon naar de universiteit van Padua.²¹ Na zijn terugkeer in de Lage Landen werkte Antoon jr. als raadsheer bij de Raad van Brabant mee aan de versterking van het vorstelijk gezag.

Vorsten smolten dus edellieden van allerlei slag samen tot een amalgaam. Zowel in Frankrijk als in de Nederlanden hebben historici dit proces herkend en vervolgens omschreven als ‘staatsfeodalisme’.²² Systematisch onderzoek naar de werking van het proces in de praktijk, waar Raymond Van Uytven bijna een kwart-eeuw geleden in zijn baanbrekende artikel ‘Vorst, adel en steden’ toe opriep, is tot nu toe echter nauwelijks verricht. Om “de concrete weerslag van het Bourgondische bewind op de adel” te kunnen meten en in kaart te kunnen brengen zouden: “de prosopograaf, de genealoog en de historicus van de instellingen en van de sociaal-economische structuren de handen in mekaar (moeten) slaan.”²³ Deze oproep weerspiegelt de dilemma’s waar eenieder die onderzoek doet naar maatschappelijke elites in het verleden mee worstelt.²⁴ De bestudeerde groep moet nauwkeurig worden afgebakend. Alleen onderzoek naar een significant deel van de groep levert min of meer geldige resultaten op en die resultaten dienen te worden getoetst aan bredere maatschappelijke en economische ontwikkelingen in de bestudeerde periode. Deze voorwaarden maken eliteonderzoek arbeidsintensief. Een allesomvattend boek over edellieden in de Bourgondische landen tijdens de ‘lange zestiende eeuw’ kan de eenzame promovendus niet afleveren. Wel hoop ik dat dit proefschrift inzicht biedt in de wijze waarop een smeltkroes van edellieden gestalte kreeg. Alle leden van die smeltkroes waren tijdens de laatste decennia van de vijftiende en de eerste decennia van de zestiende eeuw in dienst van de vorst betrokken bij het staatsvormingsproces. Deze groep van edellieden zal ik in dit boek aanduiden als aristocraten.²⁵

Tussen het aantreden van Maria van Bourgondië (1477) en dat van Maria van Hongarije (1531) ligt iets meer dan een halve eeuw.²⁶ De staatsregeling van de Bourgondische landen veranderde in de loop van die vierenvijftig jaar niet wezenlijk. Maria en haar echtgenoot, Maximiliaan van Oostenrijk, waren er in geslaagd de Bourgondische erfenis goeddeels te bewaren. Die erfenis bestond uit een reeks

territoria die dezelfde vorst en enkele overkoepelende bestuursinstellingen deelden. In 1521 had Karel V nog de voorheen Franse enclave Doornik aan deze gewesten toegevoegd. Maar de Bourgondische landen vormden toen al niet meer het centrum van Karel V's machtsbasis. Als keizer van het Duitse Rijk, koning van Castilië, Aragon en Beide Siciliën en heerser over de net ontdekte delen van de Nieuwe Wereld reikten zijn belangen veel verder. Voortaan zou hij zich slechts van op een afstand inlaten met het beleid in de Lage Landen. De aanwezigheid van een regentes kreeg een permanent karakter. De leden van de op te richten centrale raden zouden haar bijstaan in het bestuur. Die nieuwe instellingen vervingen de oude Bourgondische hofraden. Duidelijke taakomschrijvingen moesten de slagkracht van de regering vergroten.

In de Nederlanden kunnen de jaren tussen 1477 en 1531 worden bestempeld als een periode met een duidelijke identiteit. De maatschappelijke en bestuurlijke verhoudingen die tijdens de Bourgondische periode waren gegroeid, kwamen versterkt uit de langdurige crisis die volgde op het overlijden van Karel de Stoute in 1477. Ze riepen nu minder weerstand op dan tevoren. Vanaf het laatste decennium van de vijftiende eeuw groeide de economie krachtig en bloeide het culturele leven.²⁷ Soortgelijke ontwikkelingen deden zich tegelijkertijd voor in Engeland²⁸ en in Frankrijk.²⁹ Historici van al deze landen overschrijden dan ook regelmatig de ietwat artificiële scheidslijn tussen 'Middeleeuwen' en 'Nieuwe Tijd'.³⁰ De auteur van deze monografie sluit zich welbewust aan bij die inmiddels gegroeide praktijk.³¹

Maria en Maximiliaan probeerden niet alleen de *Pays d'embas*, of Nederlandse gewesten, voor hun dynastie te bewaren. Ze ondernamen ook verwoede pogingen om het hertogdom Bourgondië, het gelijknamige Vrijgraafschap en enkele aanpalende gebieden, die de Franse koning Lodewijk XI in 1477 had veroverd, te herwinnen.³² De Habsburger slaagde gedeeltelijk in zijn opzet. Het hertogdom Bourgondië bleef stevig in Franse handen. Maar, in 1493 bij de vrede van Senlis, erkende Lodewijks opvolger, Karel VIII, de aanspraken van Maximiliaan en zijn zoon Filips de Schone op de Franche-Comté en de Charolais. Een arbitragecommissie moest de resterende betwiste gebieden toewijzen.³³ De Habsburgers zouden het Vrijgraafschap in handen houden tot aan de vrede van Nijmegen uit 1678. Toch viel de bestuurlijke geschiedenis van de Franche-Comté vooralsnog niet geheel samen met die van de Lage Landen. Tot in 1498 stond het gebied nominaal onder het gezag van Maximiliaan, die het namens zijn zoon beheerde. Tien jaar later verkreeg de dochter van Maximiliaan, Margareta van Oostenrijk, voor de duur van haar leven, het landsheerlijk gezag over de Franche-Comté.³⁴

Voor de in Mechelen of Brussel residerende vorsten oversteeg het belang van het Vrijgraafschap dat van een verafgelegen buitengewest. Het was een strategisch bezit. Van daaruit konden troepen, indien gewenst, Frankrijk, Lotharingen, de Savoie of de Zwitserse kantons binnenvallen. Later zou het gebied een kostbare verbindingsschakel vormen tussen de Habsburgse bezittingen in Noord-Italië en de Nederlanden.³⁵ Al die tijd bleef de universiteit van Dole een kweekvijver voor hoge bestuursambtenaren uit de wijde omgeving.³⁶ Om al deze redenen streefden

Maximiliaan van Oostenrijk en zijn opvolgers er steeds naar zoveel mogelijk edellieden uit beide Bourgondië's aan zich te binden, verbleven er ook voortdurend lieden uit deze streken aan het hof. In een studie als deze mogen zij niet ontbreken.

In die gewesten, net zomin als elders in de landen die tot de Bourgondische erfenis behoorden, bestond er een strak, juridisch onderscheid tussen hoge en lage adel. Alle edellieden deelden een aantal voorrechten, daarin onderscheidden ze zich van de andere leden van de maatschappij. Meestal hadden ze die voorrechten reeds bij hun geboorte verkregen. Maar soms waren die hun ook toegekend bij hun formele opname in de adelstand.³⁷

Deze gemeenschappelijke kenmerken maakten edellieden niet tot een homogene sociale groep. Er bestonden tussen hen enorme verschillen in vermogen, aanzien en macht. Aan de onderzijde was de grens tussen adel en stadspatriciaat van oudsher poreus en dat zou gedurende de volgende eeuwen zo blijven.³⁸ Tot in de tweede helft van de vijftiende eeuw leek ook aan de bovenkant de scheidslijn tussen voornamen, maar ondergeschikte edellieden aan de ene zijde en territoriale, zelfstandige vorsten, aan de andere zijde vloeiend. Pas toen slaagden de Franse koningen en Bourgondisch-Habsburgse vorsten er definitief in potentiële mededingers als Jacob van Armagnac hertog van Nemours of Lodewijk van Luxemburg uit te schakelen.³⁹

Edellieden die wel bereid waren mee te werken aan de versterking van de vorstelijke macht, werden gul beloond. De vorst verleende hun heerlijkheden en titels.⁴⁰ Ze vertoefden in zijn schaduw aan het hof. Lieden die de vorst vertrouwde, mochten hem van advies dienen in de centrale bestuursorganen of optreden als zijn plaatsvervangers in één van de gewesten. Wie meende uit te blinken in militaire aangelegenheden ambieerde een commandopost in het leger. Sommigen liet de vorst toe in een kring van quasi-gelijken: de Orde van het Gulden Vlies. Op deze wijze creëerden de opeenvolgende Bourgondisch-Habsburgse vorsten een nieuwe laag in de stand van edellieden, hervormden ze de feodale piramide naar eigen inzicht.

Omgekeerd waren edellieden geen willoze poppen. Ze bepaalden zelf of ze de confrontatie aangingen met de vorst of kozen voor een loopbaan in zijn dienst. In het tweede geval stond er meer dan alleen maar geld en een reeks klinkende titels tegenover hun afhankelijkheid. Samen met bestuursfuncties vertrouwde de vorst hen een deel van zijn vermogen tot patronage toe. Stadhouders en legeraanvoerders deelden banen uit. Wie zij selecteerden bepaalden ze tot op zekere hoogte zelf. Deze edellieden beschikten uiteraard ook over een netwerk van contacten aan het vorstelijk hof. Sommigen onder hen ontpopten zich, met gebruikmaking van dit netwerk, tot succesvolle belangenbehartigers van lokale gemeenschappen. Voor hun tussenkomsten ontvingen ze vaak royale vergoedingen.⁴¹ Kortom, dergelijke edellieden werden makelaars in macht.⁴²

Edellieden beschikten over maatschappelijk prestige. Daarom beschouwden de vorsten hen als potentiële partners bij de versterking van de staatsmacht. Maar wilden de vorsten dit proces blijven sturen dan moesten zij het overwicht over de edellieden behouden. Het bepalen van de rangorde in de schoot van de adel en het behoud van het monopolie hierover was daartoe het uitgelezen middel. Het

bereiken van deze doelstelling vormde dan ook de drijfveer achter het adelsbeleid van de Bourgondische hertogen en hun Habsburgse opvolgers.⁴³

Het zou nog verschillende eeuwen vergen eer de overheid er in slaagde alle edellieden te registreren en dus te beheersen.⁴⁴ Maar reeds aan het einde van de vijftiende eeuw werden de contouren van de nieuwe adellijke hiërarchie in de Lage Landen zichtbaar. Edellieden die het recht hadden in de onmiddellijke omgeving van de vorst of van zijn plaatsvervanger te vertoeven, of die beschikten over een stuk van de vorstelijke patronage behoorden tot een toplaag die ik omschrijf als aristocratie.⁴⁵ De voornaamste leden van de hofhouding, namelijk de kamerheren en de hofmeesters, leden van de vorstelijke bestuursraden, Vliesridders, provinciale gouverneurs en aanvoerders van ordonnantiebeden of legerleiders met een vergelijkbare status, voldeden aan één van de twee vermelde criteria en vaak aan beide tegelijk. In dit boek doe ik verslag van een zoektocht naar deze mensen. Hun loopbanen, hun familiale netwerken, de kansen die ze kregen en de keuzes die ze maakten, probeer ik te schetsen.

De prosopografische methode vormde mijn richtsnoer bij deze zoektocht. Een prosopograaf verzamelt, vertrekkend van een vragenlijst, biografische gegevens over een welomschreven groep mensen. Op grond van de verzamelde gegevens formuleert hij antwoorden op historische vragen.⁴⁶ Door relevante informatie over zoveel mogelijk individuen uit de afgebakende groep systematisch te verwerken, tracht de prosopograaf de anekdotiek te overstijgen en min of meer geldige uitspraken af te leveren.

Deze mogelijkheid maakt prosopografisch onderzoek aantrekkelijk voor een historicus die opereert op het snijpunt van sociale en politieke geschiedenis.⁴⁷ Juist in dit deelgebied was tot voor enkele decennia de verleiding groot om op grond van enkele welbekende, maar atypische voorbeelden, verregaande conclusies te trekken. De bekendste voorbeelden van de clichés die uit een dergelijke denkwijze zijn voortgekomen, vormen wellicht de beelden van de immer in opkomst zijnde burgerij en haar noodzakelijke pendant, de eeuwig in verval verkerende adel.⁴⁸

Recent onderzoek naar het ontstaan en de groei van de moderne staat is er op gericht deze en andere gemeenplaatsen te weerleggen.⁴⁹ Willen historici in die opdracht slagen, dan moeten ze zoveel mogelijk te weten komen over al diegenen die bij de versterking van de staatsmacht in het vroegmoderne Europa waren betrokken. Ongeveer vijftien jaar geleden kwam een voorlopig nog niet opdrogende stroom van publicaties over dit fenomeen op gang. De beschikbare kennis groeit snel aan. Prosopografen hebben hierin een belangrijk aandeel.⁵⁰

Deze vaststelling geldt ook voor de kennis van de sociale en bestuurlijke elite in de Bourgondische landen. In 1982 oppeerde Werner Paravicini, tijdens het eerste internationale congres der mediëvisten-prosopografen, de aanmaak van een zogenaamde *Prosopographia Burgundica*, een biografisch repertorium van alle hoffunctionarissen van de Bourgondische hertogen uit het huis Valois.⁵¹ Dat leek toen, ook voor de bedenker van het plan, een vage droom. Intussen heeft een internationale werkgroep dit idee opgepikt.⁵² Door de resultaten van onlangs vol-

tooid of nog lopend onderzoek naar de leden van centrale bestuursinstellingen of naar lokale elites in de Lage Landen samen te voegen, zou de *Prosopographia Burgundica* alsnog gestalte krijgen. In de hoop zo een bijdrage te leveren aan dit project, heb ik biografische notities aangemaakt van de aristocraten die leefden in de Bourgondische landen tijdens de besproken periode en die ik kon identificeren. Die notities vormen de grondstof van deze monografie. Ze zijn integraal opgenomen in het tweede deel en kunnen zelfstandig worden geraadpleegd.

Het eerste deel van het boek is gewijd aan de analyse van die verzamelde gegevens. Dit deel valt uiteen in acht hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk schets ik, aan de hand van de concepten die gedurende de afgelopen decennia werden ontwikkeld, het ontstaan en de groei van de moderne staat in de Lage Landen. Vervolgens geef ik aan hoe historici tot nu toe de betrokkenheid van edellieden bij dit proces inschatten. Het tweede hoofdstuk biedt een blik op het toneel waarop aristocraten hun rol speelden. Hier worden de instellingen besproken waarvan het lidmaatschap edellieden tot aristocraten maakte. Vanaf het derde hoofdstuk staan de spelers centraal. Eerst probeer ik te achterhalen welke sociale achtergrond aristocraten hadden. In het vierde hoofdstuk poog ik de bindingen van aristocraten met de gewesten in kaart te brengen. In het vijfde hoofdstuk probeer ik typische aristocratische loopbanen te reconstrueren en de invloed van deze mannen te wegen. In het zesde hoofdstuk geef ik aan hoe belangrijk het voor de vorsten was hun aristocratische clientèle te onderhouden en te versterken, respectievelijk in de Nederlanden en in het Vrijgraafschap. De gevolgen van een breuk tussen vorst en edellieden worden besproken in hoofdstuk zeven. In het achtste hoofdstuk besteed ik aandacht aan de betrokkenheid van aristocratische families bij het landsheerlijke streven naar de opbouw van een vorstelijke kerk. Een samenvatting van de voornaamste conclusies besluit Deel Eén.